

DEÁK ÁGNES:

A SZABADSÁG ÉS EGYENLŐSÉG FOGALMÁNAK ÉRTELMEZÉSE

Eötvös József: A XIX. század uralkodó eszméinek
befolyása az álladalomra című művében

Eötvös József A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra /a továbbiakban: Uralkodó Eszmék/ című művében kísérletet tesz az emberiség történetét átfogó filozófia-történeti és ideológiatörténeti szintézis megteremtésére. Ennek a szintézisnek a kereteibe ágyazva építi fel liberális ideológiáját, társadalom- és politikaelméletét, melynek centrumában a Szabadság és Egyenlőség fogalmának értelmezése áll.

Kiindulópontként Eötvös történetfilozófiáját a következőképp összegezhetjük. Az emberi történelem egybefonódó

"polgárisodási egységek" /Uralkodó Eszmék Bp.1981.I.43./

kialakulásának - fejlődésének - elmúlásának története.

E korszakok a bennük látenszen meglevő történelmi fejlődési tendenciákat teljesítik ki, majd az általuk létrehozott új emberi, társadalmi érintkezési formák, szükségletek, átalakítva a közgondolkodást, új uralkodó eszméket hoznak létre, amelyek tudatosítják s ezzel egységbe szervezik az új fejlődési tendencia szétszórtan már addig is létező elemeit, s ezzel egy új fejlődési irányt indítanak el. A megelőző polgárisodási egységre jellemző társadalmi, ideológiai elemek fokozatosan háttérbe szorulnak, s megkezdődik egy új polgárisodási egység kialakulása. A szétszórt ideológiai elemek egységbe szerveződésében van kiemelt szerepe a vallás-

nak mint olyan ideológiának, mely Isten és Ember közötti kapcsolatteremtés igényével és gyakorlatával nemcsak szűkebb csoportok, hanem egész társadalmak számára tud egyetemes érvénnyel értékeket megfogalmazni. Ezért tolítható be a vallásos ideológia és intézményrendszer a társadalmi integráció alaptényezőjének szerepét. A polgárisodási egységek története tehát a fejlődési irányukat összefoglaló uralkodó eszmék kifejlődésének és háttérbe szorulásának folyamata.

A polgárisodási egység alapja az uralkodó eszmék - társadalom-állam összhangja, leépítési folyamata ezen összhang megbomlásának eredménye. Eötvös hangsúlyozottan különválasztja a társadalom és az állam fogalmát, kiemelve azonban a köztük levő összhang alapvető fontosságát is. Ezen három tényező viszonyát elemezve Eötvös az európai történelem két nagy polgárisodási egységét különíti el: az ókori görög-római kultúrát és a keresztény kultúrát.

Az ókori polgárisodási egység alapvető jellemzője a politikai állam abszolút túlsúlya az egyénnel, a társadalommal szemben. Az egyén nem mint ember, hanem csupán mint állampolgár létezett; tevékenységének egyetlen célja a közügy fenntartása, legfőbb értéke az államban érvényesíthető polgári szabadság.

Az ókor vallásainak központi értéke szintén az egyén teljes alárendelése a politikai államnak; így valósult meg az összhang a kor politikai intézményei és a kor uralkodó eszméi között.

A keresztény kultúra elemeinek kialakulása még az ókori kultúra keretei között kezdődött meg. A sztoikus gondolkodók

állították először filozófiai rendszerük középpontjába az egyént, kinek boldogságát saját erkölcsi autonómiájában találták meg. Ez a gondolat válik egyetemessé a keresztény ideológia megszületésével. Ezzel az állam megszűnt az emberek közötti érintkezési viszonyok, társadalomszerveződési formák egyetlen és kizárólagos irányítója lenni.

A társadalom tevékenységének más szférái kerültek előtérbe, melyek az egyéni önállóság, az egyéni érdek szervezőelve alapján épültek ki. Átértékelődött a szabadság mint legfőbb érték fogalma is. Az államhatalomban való részvételhez kötődő politikai, állampolgári szabadság helyébe az egyén társadalmi tevékenységének szabadsága lépett.

A kereszténység minden ember Isten előtti egyenlőségét hirdetve olyan univerzális közösség-tudatot teremtett meg, mely lehetővé tette az általa képviselt értékek gyors kisugárzódását az európai kultúrába. Így vált lehetővé a késő római kori Nyugat-Európa és a birodalmat felbontó népek társadalmi, politikai és ideológiai elemeinek szintézise, mely által létrejött a keresztény polgáriasodás, melynek alapvető jellemzője az egyéni- és csoporttevékenységre épülő társadalomszerveződési mód, amely egyik, de nem uralkodó tényezője az állam.

A keresztény polgáriasodás egységének letéteményese a középkor folyamán mindvégig a katolikus egyház volt. A XV. században azonban a katolikus egyház ereje meggyöngült, a pápaság függő viszonyba került a feudális államhatalmakkal. Ezt a folyamatot tetőzte be a reformáció mozgalma, mely megbontotta az egyház egységét, s a katolikus egyház ellenében a fejedelmi hatalom pártjára állt.

"...a reformáció egészen semmivé tette az egyház önállóságát, s ezzel egyszersemind az utolsó akadály is elenyészett, mely az abszolút királyság megalapításának útjában látszott állani." /1.368./

Az államhatalom abszolúttá válásával azonban megbomlott az állam - /társadalom és az állam - uralkodó eszmék összhangja, mivel az állam az egyént magába olvasztó állami mindenhatóság elvén szerveződött újjá, a társadalom pedig továbbra is az egyéni tevékenység és szabadság alapján működött.

Ez az ellentét fejeződött ki az uralkodó eszmék átértékelésének jelenségében. Az államhatalom korlátatlanságának gyakorlatához igazodva ezen eszmék eredeti jelentése deformálódott.

A politikai, társadalmi, ideológiai elemek egysége az európai kultúrában tehát felbomlott, ez azonban az egész keresztény polgáriasodás felbomlásához vezethet - ez az a katasztrófa, mely a XIX. századi Európát fenyegeti.

A keresztény kultúra egységének megbomlását s a teljes felbomlása veszélyét jelzi a XIX. századi európai történelem, melyet a nagy francia forradalommal elinduló forradalmi hullámok sorozata jellemez. Eötvös műve megírásának közvetlen kiváltó tényezőjeként az 1848-as francia forradalmat nevezi meg. Ebben az eseménysorozatban látja megtestesülve a XIX. század első fele liberalizmusának, mint az uralkodó eszmék deformált értelmezését szintetizálni próbáló ideológiának a csődjét. E forradalom tanulságait két fő pontban összegzi:

1. a társadalmi forradalom programja alapján

"a család, a birtok, minden megtámadtatik, mi az emberi társadalmat eddig összetartá, vagy ami jövőendőben új alakulás csírája lehetne." /I.35./

2. "...senki sem mert a fennállónak védelmére kelni, és pedig azért nem, mivel azok, kiknek ez hivatásuk lett volna, s kiknek hatalmukban állott, nem hittek jogukban..." /I.38./

Sikerült a forradalmi mozgalmat fegyverekkel leverni, de azt az ideológiát, mely e mozgalmat táplálta, csak az ideológia eszközeivel lehet háttérbe szorítani és megszüntetni. Enélkül a fegyveres erőszak csak felerősíti a polgári társadalom szét-esésének veszélyét.

"Igaz, a fergeteg elvonult; az anyagi mozgalom anyagi erő által nyomatott el...De az okok, melyek a legújabb időnek eseményeit maguk után vonták, léteznek most is, mint azelőtt; s ki tagadná, hogy azok előbb-utóbb ugyanazon eredményeket vonhatják maguk után. Az utcákban legyőzték a lázadást, de a kedélyekben forr az még most is." /I.40./

"Ki higgye, hogy oly társadalom, mely saját jogosultságán kétkedik, így merész megtámadásoknak sokáig ellenállhasson?" /I.40./

Eötvös célja a kor uralkodó eszméinek átértékelésén keresztül ezen jogosultság-tudat megteremtése a politikai tudomány eszközeivel, a liberális ideológia elemeinek újrarendezésé-

vel. Igazi ideológiateremtés a feladat, melynek igénye ugyan kora történelmi, politikai eseményeiből ered, amely azonban kora egyetlenegy politikai irányzata vagy politikai csoportja mellett sem kívánja elkötelezni magát.

"...méltó joggal megvárom olvasóimtól, hogy tisztán tudományos kísérletnek tekintsék munkámat és nem pártiratnak." /I.30./

Az államtudománynak tehát meg kell kísérelnie a meggyöngült keresztény egyház integráló szerepét részben átvenni, s a megbomlott polgáriasodási egység elemeit elméletben újra egységbe foglalni, s ezzel egy olyan ideológiát teremteni, mely az egyének cselekedeteit befolyásolva ismét megteremti az európai kultúra lassú, organikus továbbfejlődésének lehetőségét.

Ezen ideológiateremtés kiindulópontja a kor uralkodó eszméinek: Szabadság - Egyenlőség - Nemzetiség fogalmi újraértékelése, viszonyuk meghatározása.

A Szabadság Eötvös gondolatrendszerében természetfilozófiai és történetfilozófiai fogalom, melynek középontjában az embernek mint autonóm lénynek a cselekvési lehetőségei állnak.

"A Szabadság azon állapot, melyben az ember mind saját tehetségeit, mind az őt környező természet erőit a lehetőség határai között, maga által választott célok elérésére használja." /I.71./

Az egyéni tevékenység autonómiája a keresztény civilizáció alaprugója, de ezt a szerepét kivetíti az egész emberi társadalomtörténet időszakára.

"...minden való haladást minden időben - csak az egyéni szabadságnak köszönhetjük... a korlátlan verseny... tette lehetségessé a gyors haladást." /I.197./

Az egyén erői kifejtésének s más egyén érdekeivel, törekvéseivel való ütköztetésének szabadsága a haladás létfeltétele. Ezért Eötvös gondolatrendszerében a szabadság abszolút érték s minden más érték viszonyítási pontja. Haladás és szabadság egymástól elválaszthatatlan fogalmak számára.

A keresztény polgáriasodás megbomlásával azonban a szabadsággeszme újkori fejlődésében két változat alakult ki.

1. Angliában, Svájcban, az Egyesült Államokban az alkotmányos, politikai szabadság a középkor intézményei alapján, a kereszténység szabadság értelmezését fenntartva, a fejlődés természetes folyamata szerint keletkezett /I.97./, kiégyesítődött a politikai egyenlőséggel, így ott a politikai egyenlőség és a szabadság frigye jött létre /I.82./ a politikai szabadság új értelmezésében és formájában: az államban ne létezzen korlátlan hatalom /I.82./ - mely lehetővé tette az egyéni szabadság elvének továbbélését. Eötvös gondolati rendszerének ellentmondása az, hogy éppen azokban az országokban mutatja ki az egyéni szabadság, a társadalomnak az államhatalomtól függetlenségének gyakorlatát, melyet ő a középkori keresztény társadalomszerveződés alapelveinek továbbviteleiként értékel, melyekben meghatározó volt a reformáció ideológiai hatása, azé a reformációé, melyet Eötvös épp ellenkezőleg a korlátlan állami hatalom megteremtésének ideológiai előzményeként és eszközeként tart számon.

2. A többi államban viszont nem a keresztényiség szellemében létrejött középkori szabadságok, hanem az abszolutizmus számára berendezett mindenható állam szolgált a szabadság alapjául. / I.97./ Ez volt a kiinduló pontja a szabadságfogalom téves értelmezésének, melyet a kialakuló politikai tudomány rendszerbe foglalt, ebben a folyamatban a legjelentősebb állomás Rousseau tevékenysége. A szabadságfogalom újkori fejlődésének ezt - a téves alapelveken nyugvó - változatát Franciaország története bontja ki a legteljesebben.

A francia abszolutizmus, s az azt megtestesítő francia állam kiépítette a társadalom fölötti hatalmát. A nagy francia forradalom a Szabadság, Egyenlőség, Testvériség ideológiája alapján új államot hoz létre, úgy, hogy ebbe az államközpontú szerkezetbe vetíti bele a szabadság fogalmát, s így történelemfilozófiai fogalom helyett csupán jogi konstrukcióra épülő politikai fogalomként használva, a politikai szférára korlátozza. Így lesz a szabadság elvéből a hatalom, az államhatalomban való részesedés elve és követelménye. Ez összegeződik a népuralom, azaz mindenkinek egyenlő jogot a kormányzáshoz elvben, amely azonban megköveteli olyan korlátlan hatalom létezését az államon belül, melynek minden egyén egyenlő módon alá van rendelve; s ezáltal az egyéni szabadság elvének megsemmisülését jelenti. A népuralom fogalmában lehetővé vált a politikai szabadságra leszűkített szabadságfogalom és az egyenlőség fogalmának azonosítása, melynek során az egyenlőség követelménye minégy magába olvasztotta a szabadság igényét, megszüntetve annak autonóm

elemeit.

Az egyenlőség nem természet- és történetfilozófiai, hanem kizárólag politikai fogalom gondolatrendszerében.

"Az egyenlőség az államéletnek oly módjára szabályozása, melynél fogva az egyes sem előjoggal nem bír, sem külön teherrel nem illetethetik. Mindenkinél egyenlő alávettetése vagy egyaránti függetlensége, mindnyájoknak egyenlő jogosultsága az államhatalom gyakorlásában." /I.71-72./

Az egyenlőség Eötvös értékrendszerében nem áll egy szinten a szabadság eszméjével, hiszen nem csak hogy "eszméje talán posztulátuma az észnek, vagy inkább az érzelemnek, de... nem tény, mellyel a természetben találkozunk." /I.81./; hanem az egyéni erők szabad kifejtésének korlátozásával épp ellentéte a történetfilozófiai szabadságfogalomnak, s a haladás eszméjének.

"Létesítése csak a polgári társadalomban és csak a szabadság tetemes megszorítása által eszközölhető, azáltal, hogy a képességek között létező különbségek kiegyenlítése végett az egyesek tevékenységének korlátokat állítunk." /I.81./

Ezért szükség van a politikai egyenlőség fogalmának újraértelmezésére is.

A szabadsággeszme téves fejlődésének legfontosabb tényezője az, hogy a liberális ideológia törekvéseit keretbe foglaló szabadsággeszményét a politikai társadalom és az azt megtestesítő állam kereteibe zárta be. Ebben rejlik Eötvös számára

kora két egymásba is kapcsolódó fenyegető tendenciája. Egyrészt reálisan szembenéz a polgári politikai intézményrendszer gyakorlatával, politikai lehetőségeivel. Ez lényeges új elem Eötvös gondolatrendszerében, hiszen a liberalizmus klasszikus jogász világszemlélete, mely az 1840-es években őt is jellemezte, a polgári társadalom valóságos politikai gyakorlatát a politikai szabadságjogok jogi kodifikációjában látta megtestesülve. A Reform című munkájában a politika Eötvös számára is elsősorban jogi aktusok folyamata volt. Az Uralkodó Eszmékben viszont Eötvös a jogi normativitás alapjáról elmozdulva lényegesen közelebb kerül kora politikai jelenségeinek több szempontú vizsgálatához, a társadalom és politika kapcsolatának széles látókörű elemzéséhez. Tudomásul kell vennie a tényt: a jogi normák s a politikai egyenlőség elvein létrehozott politikai intézményrendszer ellenére, a politikai egyenlőség nem létező gyakorlata a polgári társadalomnak. S itt - bár a nagy államoknak korlátozó tényezőjére is hivatkozva /I.132-3./ - a politikának a társadalmi viszonyokra való alapozottságát kénytelen elismerni:

"A társadalom egyes osztályainak befolyása a törvényhozásra nem számuktól, hanem társadalmi állásuktól függ, s azok, akiktől a többség anyagi szükségénél fogva függésben van, csekély számuk dacára is mindig annál jelentékenyebb befolyást gyakorolnak a törvényhozássra..." /II.180./

"Társadalmi egyenlőség nélkül pedig a politikai befolyás egyenlősége sohasem létezett." /I.132./

Ebből a tényből Eötvös logikailag vezeti le, a társadalmi erőket és mozgásokat nem érzékelve a háttérben, a társadalom erői által már kitermelt elméletet: a társadalmi egyenlőség elméletét: Ha fő célként a politikai egyenlőséget tételizzük, s az nem valósítható meg a társadalmi egyenlőség hiányában, akkor ebből logikus következtetés a társadalmi egyenlőség céljának a kitűzése.

"E tanok logikai következményei azon elveknek,
melyek az államban általános érvényességgel
bírnak." /I.89./

Egyetlenegy szövegrészben sejtet társadalmi vonatkozásokat is: a szabad verseny "az egyesek rendelkezésére álló erők és eszközök végtelen különbsége mellett sokaknál a szabadság elvesztését eredményezi" /II.41./, s itt utal a proletárságra - mely kifejezést a városi szegénység összefoglaló kategóriájaként használ - mint olyan társadalmi erőre, mely a társadalmi egyenlőség elméletének hordozója lehet.

Mégis nagyon világosan látja a nyugat-európai polgári társadalomban összeesapó erők tendenciáit. Két fő pártról beszél, melyek között a tulajdonhoz való viszonyuk a fő elválasztó tényező:

1. a szocialisták és kommunisták /utópista szocialisták, Proudhon, Louis Blanc/, akik az államban deklarált politikai egyenlőség elvét akarják átvinni a társadalomra/II.124./, s így a társadalmi egyenlőség ideológiája alapján az egyéni birtokjog megsértésével az egész polgáriasodási egység felbontására törekcszenek.
2. az egyéni tulajdonon alapuló társadalom védői, kik-

nek helytelen politikai nézetei állandóan erősítik ellenfeleiket. Enyhe iróniával jegyzi meg: "Már közel az idő, midőn szilárd republikai nézetek senkit sem fognak a reakcionárius névtől megóvni." /II.126./

Eötvös József tehát a XIX. századi polgári társadalomban jelentkező társadalmi és politikai ellentéteket ~~transzfor-~~mál ideológiai ellentétté, illetve elméletté, liberális világszemléletének megfelelő formában. Az Uralkodó Eszmék a Szabadság és Egyenlőség fogalmának logikai ellentétbe állítására logikai érveléssel indokolt hierarchizálására épül, mégsem pusztán elme-konstrukció, hiszen a szabadság és egyenlőség deklarált elveinek és politikai gyakorlatának feszültsége a XIX. század közepe nyugat-európai társadalmak létező konfliktusa. Tiszteletre méltó az a szellemi tevékenység, mellyel egy gondolkodó saját nézeteit s kora ideológiájának egyes elemeit is átértékelve megpróbál kora politikai és ideológiai ellentmondásaival szembenézni, s elméleti és gyakorlati kiutakat keresni.

Ezt a kiutat Eötvös a politikai egyenlőség gondolatával összekapcsolódott politikai szabadság fogalom ellenében /de nem ahelyett/ a társadalmi szabadság fogalmának és programjának előtérbe helyezésében találja meg, mellyel az emberi tevékenységek, energiák, törekvések súlypontját a politikai szférából a társadalmi gyakorlat gazdasági, kultúrális szférájába kívánja áthelyezni, ahol a polgári társadalom gazdasági expanziója által jóval nagyobb előnyöket nyújthat az egyének számára. Programja a magánérdekek szabadságának érvényesülése, melyet az angol társadalom- és államberendezkedésben lát megtestesülve. Ez az út biztosítja az emberiség

anyagi és szellemi erőinek folytonos gyarapodását.

"Az egyes...mindenekelőtt azon dolgokra nézve akarja magát szabadnak érezni, melyek napi életével és erkölcsi meggyőződéseivel állanak összefüggésben." /II.300./

Csakis ennek függvényében értelmezhető az egyenlőség fogalma, mely az egyéni szabadság elvétől különválasztva csak az egyének uniformizálódásának és uniformizálásának eszköze lehet.

"Nem a teljesen korlátlan hatalomtöli függés egyenlősége, hanem az egyéni szabadság élvezésébeni egyenlőség az, amire mindenki törekszik." / II.520./

Bötvös tehát a liberális ideológia eredetileg egymás mellé rendelt, s azonos súllyal szereplő szabadság és egyenlőség célkitűzése között határozott értékhierarchiát állít fel, a szabadság értékének egyértelmű primátusát vallva. Korának az egyenlőséget centrumba helyező politikai és ideológiai áramlataival szemben Bötvös az egyenlőség fogalmát próbálja mintegy beleolvasztani a szabadság gondolatrendszerébe, s ezzel önálló politikai ideológiaként való hatását korlátozni, illetve megszüntetni.

Az Uralkodó Eszmék azonban nemcsak az ideológiateremtés szándékával lép fel, hanem a polgári társadalom politikai elméletének / e fogalmakat Szabó Miklós: Programideológiák és állapotideológiák - Világos 1978/2. 72-80.p. - című cikkének értelmezésében hasznalom./ megújítását is célként tűzi ki: olyan hatalomgyakorlási mechanizmust kialakítani, mely folyamatosan képes - megelőzve ezzel a politikai vál-

ságokat, forradalmakat - a politikai konfliktusok korrigálására. A célkitűzés e kettősége magyarázza alapvetően a mű két kötetének eltérő jellegét és hangsúly-eltolódásait. Értelmezésem szerint a mű 1851-ben, illetve 1854-ben megjelent két kötete között nincs alapvető koncepcionális változás, sőt azok szervesen egymásra épülnek: az első kötet feladata a liberális ideológia elemeinek újjárendezése, a második kötet pedig az erre épülő politikai elmélet kidolgozása./ Bár e tanulmány tárgykörén túlmutat, de meg kell említeni, hogy a mű két kötetében Eötvös a nemzetiségi eszme két gyökeresen különböző értékelését adja. Ez azonban nem jelent a mű egész gondolatmenete szempontjából koncepcionális változást, mivel Eötvös kora nemzetiségi mozgalmait csak jelenséggként tudja megragadni, s bár a nemzetiségi eszmét kora uralkodó eszméjeként regisztrálja, de gondolati rendszerébe a szabadság és egyenlőség fogalmi absztrakciójának szintén, velük egyenrangú tényezőként nem tudja beépíteni, csak a szabadság - egyenlőség viszonyba belehelyezve, s nem önálló jelenséggként tudja értelmezni./

Politikai elméletének is kiindulópontja az a tétel, miszerint a liberális ideológia és politikaelmélet szabadság-eszményét a politikai társadalom - mely az államban testesül meg - kereteibe zárta be. Ezzel azonban az államnak az abszolutizmusban kialakult primátusát igazolja és gyakorlatilag támasztja alá a polgári társadalom igényeivel szemben. Ebből adódik korának másik fő veszélynek ítélt

tendenciája: az állam ismét abszolúttá válhat, s ezzel egy új típusú önkényuralom jöhet létre, mely a népfelség legitímációs elvével megerősítve minden eddiginél korlátlanabb hatalmat hozhat létre.

"...miután a zsarnokság csak ott lehet tökéletes, ahol becsület dolgának tartja az egyes, magát neki alávetni, ezen viszony pedig sehol sem létezik oly mértékben, mint ott, hol a kormányhatalom a felséges nép nevében gyakoroltatik..." /I.208./

A korlátlan államhatalom azonban az egyéniesség és az egyéni szabadság teljes megsemmisüléséhez vezet.

"Az állam uralma s az egyes szabadsága kölcsönösen korlátozzák egymást. Ahol az előbbi - mint a jelenkor alkotmányos államaiban, - mindenre kiterjeszkedik: az utóbbinak nem marad semmi tere." /I.80./

A két fenyegető tendencia: a társadalmi egyenlőség programja és az állam újra abszolút hatalommá válása összekapcsolódhat egymással - hiszen az előbbi csak logikai továbbfejlésztése az utóbbinak - de külön-külön is ugyanazt eredményezik: az egyéniesség és az egyén szabadságának megsemmisítését. Ezért hordozza magában mindkét tendencia a keresztény polgáriasodás teljes felbomlásának veszélyét.

Az alapkérdés tehát: hogyan rendezhető be az államhatalom az egyéni szabadság teljes visszaszorítása nélkül.

Az állam az emberi társadalom fejlődésének történetileg létrejött terméke, azzal szorosan összekapcsolódott organikus

képződmény /II.348./, mely jogilag kodifikált intézményrendszerben testesül meg s így nem az erőszak révén alapszik /II.430./. E jogi kodifikáció s az állam létezésének egyetlen lehetséges jogalapja: a szükségesség és az észszerűség /II.71./. Az államhatalom szilárd alapja csakis az egyes ember egyéni érdeke lehet, felépítésében és működési elveiben ebből a tényből kell kiindulni.

"Az egyes sohasem célnak, hanem mindig csak eszköznek tekintti az államot, mely által bizonyos személyi céljait elérni törekszik."
/II.78./

Ezért az állam fönntartása az egyéni érdekek közötti érdekközösség alapján mindig "a polgárok összességétől vagy legalább nagy többségétől függ." /II.75./ Nem elegendő azonban a meglevő érdekközösség, hanem annak egy eszmé formájában tudatossá is kell válnia minden állampolgár számára.

"Minden államnak szüksége van egy eszmére, mely anyagi erőit összetartja, mely közös cél felé készíti." . /II.525./

A keresztény civilizáció alapjain álló állam feladata ezen alapelvnek megfelelően: "minden egyes tag anyagi és erkölcsi javainak, s mindenekelőtt az egyéni szabadságnak biztosítása". /II.215./

Az állam célja azonban nem lehet ezen javak élvezetének megszerzése az egyén számára /II.114./, mert ezzel az állam az egyént függő helyzetbe kényszeríti, s ezzel korlátozza az egyéni szabadságot. Az államnak a társadalomban megjelenő valamennyi egyéni érdeket egyformán kell oltalmaznia /I.204./.

Kérdés azonban: hogyan valósítható ez meg, hiszen az állam nem a társadalom erőitől független, azok fölött álló absztrakt intézmény.

"Az állam hatalma, gyakorlati szempontból, nem egyéb azok hatalmánál, akik e hatalmat bíráják... Mindenekelőtt őrizkednünk kell minden absztrakciótól." /II.207./

A társadalom mely tényezői hatnak az állam szervezetének kialakulására és működésére? Eötvös halványan jelzi a társadalomnak a munkamegosztási és területi elkülönültség alapján létrejött tagoltsága és az államhatalom lehetséges összefüggését:

"...a társadalom bizonyos osztályai már helyzetüknél fogva oltalmazói az államnak, míg mások született ellenei, ez onnan van, mivel am azokra nézve a személyes érdekek egész sora kívánatosná teszi az állam fenntartását, amire nincs eset elleneinél." /II.92-3./

Azonban e gondolatsort nem fejti ki bővebben, s ezáltal nem építi bele szervesen elméleti rendszerébe. Alapvetően az Egyén - Állam két pólusú absztrakt konstrukciójában gondolkodik. A társadalomban meglevő munkamegosztási és területi elv alapján elkülönülő csoportoknak politikai csoportokként való fellépését egymás s az államhatalom ellenében, s ezzel tehát a társadalom politikai tagolódását egyértelműen negatív jelenségként értékeli. Ennek az elvnek alapján utasítja el a politikai pártszerveződés gyakorlatát, mint a politikai társadalom mesterséges megosztásának eszközét.

"A kisebbségnek szolgálnak ezek eszközül, hogy a többség nézeteit megváltoztassák, vagy saját meggyőződéseiknek szerezzenek túlnyomó befolyást" vagy "a többség hatalma fönntartása végett használja a klubokat." /II.377./

A pártok célja az államhatalom erőszakos megragadása vagy megtartása, ezért lehetnek a forradalmi mozgalmak kiinduló pontjai.

"...minden forradalom története mindig egyszer-smind a kluboké is..." /II.383./

Ha azonban az egyén - államhatalom elvont viszonyrendszeréből indul ki, az államhatalom megoszlásában egyetlenség logikai elve: a többség - kisebbség elkülönítése lehet. E kettő viszonya áll Böttvös elméletének centrumában. Az egyéni érdekek érvényesítése ütközése során elképzelhető lehetőség mind a többség elnyomása a kisebbség, mind a kisebbség elnyomása a többség által - bár az új és aktuális veszélyt az utóbbi lehetőségben látja. Ebben az aspektusban merül fel az a kérdés is, hogy hogyan lehet minden egyes érdek védelmét megvalósítani az államon belül, amikor "...az államban minden határozat, igen ritka kivétellel, nem az összeségnek, hanem mindig csak a többségnek kifo-lyása." /I.79./

Ez csak egy módon érhető el: ha az állam hatalmát kizárólag azon érdekek védelmére szorítjuk, melyek azon állam minden tagja számára közösek /II.344./: az egyéni javak és jogok biztosítására. Hogyan érhető ez el?

A XIX. századi Európa meghatározó tényezője a népek közötti "legnagyobb antagonizmus" /II.132./, ezért alapvető követelmény az önálló államiság elve. Minden állam csak akkor tudja feladatát, állampolgárainak védelmét teljesíteni, ha képes más államokkal szemben önállóságának megvédésére.

"... minden államnak önmagában kell föltalálnia fönnállása biztosítékait." /II.132./

Ez a tényező erősíti és teszi szükségsszerűvé a nagy államok kialakulásának és tartós fennmaradásának tendenciáját.

"...Európa jelen viszonyai között csak nagyobb államok felelhetnek meg céljuknak; vagy olyanok melyek az erőit, mely önállóságuk védelmére szükséges, az által biztosították maguknak, hogy másokkal egyesültek." /I.131./

A nagy államok fennmaradásának kérdésében Eötvöst konkrét politikai megfontolások is vezették: a soknemzetiségű Habsburg birodalom létének, politikai szükségességének gondolata, alátámasztva az orosz birodalmat ellensúlyozni tudó hatalmi tényező szükséges voltának érvrendszerével is.

"...addig, míg Európának északkeleti részében egy óriás hatalom állván fenn, a létező államok pillanatnyi felbomlása is a legnagyobb veszedelemmel járna..." /I.179./

Az államok erejének forrása három tényező: a területi nagy kiterjedés és népesség, a belső kohéziós erő és "azon lendület, mellyel bizonyos célok felé törekszenek". /II.133./ Minden államszervezet célja ezek biztosítása. Ehhez szükséges az állam erőinek központosítása.

"... minden alkotmány csupán annyiban felelhet meg céljának, amennyiben általa az állam akaratának és erőinek központosítása lehetségessé válik." /II.136./

Eötvös a központosítás fogalmát politikaelméleti szempontból semleges, önálló értékkritériumokkal nem rendelkező, pusztán jogi fogalomként használja, mely nem ellentéte, hanem épp feltétele az egyéni szabadság az állam külső védelmi funkciójának megerősítése révén.

"Csak az tagadhatja tehát általában a központosítás szükségét, aki az állam szükségét kétségbe vonja." /II.137./

Az államformák kérdése csak alárendelt fontossági tényező gondolatrend-szerében; a körülmények, a nép műveltségi állapotának, uralkodó eszméinek befolyását hangsúlyozva elméleti igényvel nem foglalt állást a monarchia vagy köztársasági államforma vitában.

"Sem a monarchia, sem a köztársaság ellen általában véve nem lehet okot találni, mit elméleti és gyakorlati szempontból épp oly fontos ellenokokkal meg nem lehetne cáfolni." /I.346./

Mégis az eszménynek tekintett angol polgári berendezkedés mintájára az alkotmányos monarchia államformája felé orientálódik gondolatmenete.

A XIX. századi államok létfeltételeit az eddig említett tényezők együttesen határozzák meg. Ezek a feltételek között kell kialakítani az egyéni szabadság biztosítékrendszerét - melyben kitüntetett szerep jut a politikai szabadságjogoknak.

"Kétségtől szabadtságra született minden ember, s miután a politikai szabadság minden szabadság-eredménye és legfőbb biztosítása: méltán mondhatni, hogy az ember politikai szabadságra is született..." /II.315./

Az ókor városállamaiban a nép közvetlenül befolyásolhatta az államhatalom működését; az európai nagy államok létezésének korában viszont kialakult a politikai képviseleti rendszer, amelyben az állampolgárok a választási jogon és a felelősségrevonás jogán keresztül vehetnek részt az államhatalomban. Ezen eszközök azonban csak akkor jelenthetnek biztosítékot az egyén számára az államhatalom ellenében, ha az egyén csak olyan arányban van alávetve a közakaratnak, amilyen arányban részt vesz annak meghatározásában. /II.200./ Ezt az igényt a modern képviseleti állam nem tudja kielégíteni.

"Központosított államokban, hol a választási jogot egyetlen képviselő választására szorították, s hol, államaink nagysága mellett, az egyes egyén e jogában százezrekkel, sőt milliókkal osztozik: szükségképp igen csekély a befolyás, melyet azáltal az állam vezetésére gyakorolt az egyén." /II.314./

A felelősség elve szintén a képviseleti rendszeren keresztül érvényesül, így az egyén azáltal sem tud az államhatalom ellenében védekezni. A törvényszékek és a szabad sajtó hathatós eszköz lehet a törvényes jogkörét túllépő államhatalommal szemben, de a szükségszerűen központosított államhatalom törvényes túlsúlyát az egyénnel szemben nem tudja ellensúlyozni.

Összességében tehát a politikai szabadságjogok önmagukban nem jelenthetnek biztosítékot az egyéni szabadság számára, mivel a politika, az állam szférája alapvetően a centralizáció szférája, amelyben az egyénnek csak korlátozott lehetőségei lehetnek. Más tevékenységi szférában kell tehát ezeket a biztosítékokat keresnünk.

"Mint az államot csupán a központosítás elve által tarthatni fenn: úgy az egyes jóléte az egyéni szabadság elvén alapszik. Mindkét elvet a legszigorúbb következetességgel, de mindent csak bizonyos körben kell követni."/II.513./

Az egyéni szabadság érvényesülésének tereuma, mely az egyént az állammal mégis összeköti, de nem rendeli alá: a közigazgatás, a "félíg politikai, félíg társadalmi szövetkezés világa" /Gergely András: Eötvös korszerűtlen koreszméi. Új Forrás 1985/1/, egyénnek a társadalmi gyakorlat gazdasági, közéleti, kulturális szféráiban kifejtett szabad tevékenységére épülhet fel, s annak elemeit szintetizálva a politikai társadalomtól elkülönült polgári társadalom autonómítás-igényének egyik fő tényezőjévé és biztosítékává válhat a területi önkormányzatok rendszerén keresztül, kiegészülve az egyesülés szabadságának intézményével.

E két tényező áll Eötvös politikaelméletének középpontjában, s ez az elem, mely alapvetően új és eredeti a XIX. századi addigi magyar liberális politikai közgondolkodása s saját 40-es évekbeli centralista programjához képest is. Ezen a ponton a hatalomgyakorlás liberális módszerének döntő láncszemeit fogalmazza meg, azokat az elveket, melyek a liberális politikai elmélet leghaladóbb és legdemokratikusabb elemeihez sorolhatók.

Az ember társadalmi létezésének alaptörvénye az egyén kapcsolatba lépése más egyénnel, így az egyesülés szabadsága a történetfilozófiai szabadság fogalom alapvető összetevője.

"Az ember társadalmon kívüli állapotban csak annyira szabad, amennyiben e szabadságot csupán az ember korlátozza; általában véve rabja az őt környező természetnek..." /II.199./

Az elszigetelt egyén nemcsak a természetben, hanem az államhatalommal szemben is gyenge, elveszti integritását és autonómiáját. Így a túlcentralizált vagy önkényuralmi állam fennállásának alapja nem más, mint az elszigetelt, egymással kapcsolatba nem lépő egyének tömege. Az állam - vagy az államhatalom nevében fellépő csoport - ugyanis a társadalom céljaira és érdekeire való hivatkozással magába integrálja a magánérdeket, a társadalmi együttélés valódi alapját - s így olvasztja magába a társadalmi érintkezés minden, nem politikai szféráját is.

"Ha azt akarjuk, hogy az egyén, ahelyett, hogy saját föladatát követné, minden tudományát és tehetségét a társadalom céljainak szentelje, a lehetőségig el kell őt szigetelnünk, széttépünk minden, őt más emberekkel összefűző kötelemeket..." /II.240./

Az egyesülés alapja az egyéni érdekek közössége lehet. Az érdekek különböző és széles skálájú kapcsolódási pontjai a társadalmi egyesületeknek az egyéneket keresztül-kasul átszövő hálózatát hozzák létre, így nem a társadalomnak a munkamegosztás és területi tagolódás által létrejött csoportjainak elkülönültségét erősítik - s ebben különíti el élesen Eötvös

a társadalmi egyesületeket a politikai csoportosulásoktól -, hanem éppen ellenkezőleg, lehetővé teszik, hogy az egyes társadalmi csoportok az államhatalom kikapcsolásával, közvetlenül is érdekeiket egyeztethessék. S ezzel lehetővé válik az állam társadalomirányító szerepének szűkebb és szűkebb területre való korlátozása.

A közigazgatás elkülönül a politikai szférától, kapcsolódik az államhoz, de megtartja önállóságát. Kétős funkciója van: 1. az alsóbb közigazgatási hatóság az állam végrehajtó hatalmának része, s ennyiben egy központosított szervezet része; ám a közigazgatási központosítás nem növeli az állam erőit, hanem éppen ellenkezőleg, szétforgácsolja azokat - így hatáskörét a törvények tiszteletben tartásának biztosítására kell korlátozni. /II.261./

2. másrészt feladata az egyes községek ügyeit ellátni, azok érdekeit más községek, sőt az állam ellenében is képviselni - a községi önkormányzat eszközeivel. / II.261./

A községi önkormányzatok hálózata nem bontja meg a centralizált államhatalom stabilitását, sőt inkább erősíti azáltal, hogy az érdekkonfliktusokat helyi szinten, megjelenésük eredeti közegében kezeli, s nem politikai konfliktusként tudatosítja.

"...az emberek többnyire a község által remélik elérhetni vágyaik kielégítését, s nem kell, hogy célhoz jussanak, az egész államot megingatniok." /II. 272./

Ezáltal az államhatalom megszűnik az egyén számára minden rossz /és persze minden jó/ forrása lenni. A társadalom öntevékenységének gyakorlata nemcsak az államhatalomnak az egyes emberekre való befolyási övezetét szorítja vissza, hanem ugyanakkor az egyének és társadalmi csoportok közötti érdekellentéteknek a politikai, állami szférába való transzformálását is akadályozza, ezzel szilárdítva meg az államhatalom pozícióit.

A szabad községek és az önkormányzattal bíró nagyobb területi egységek létrehozzák az adott állam területi tagozódását, mely nem töredezi szét a nemzet és állam egységét, mert egyrészt a legkülönbözőbb érdekekre és célokra alapított társadalmi egyesületek összekötik a különböző területi egységek állampolgárait /11.372./, másfelől az államhatalom a közigazgatási központosításon keresztül biztosíthatja ezt az egységet.

Az önkormányzat elve és gyakorlata azonban természetesen önmagában is érték, nemcsak az államhatalom megszilárdítását szolgáló tényező. Alapelve: saját ügyei intézését egyetlen szabad lénytől sem lehet elvonni. /11. 262./ Az önkormányzat az egyéni szabadság megvalósulásának legteljesebb módja a társadalomban.

....a szabadság gyakorlatilag csak az önkormányzás elve által valósítható." /1.434./

Így a politikai szabadságjogok is csak akkor lehetnek tényezők az államhatalom ellenében, ha az önkormányzati szabadságra épülnek.

"Minden szabadság alapja, melyet az egyén az államban élvez, azon szabadság, mellyel saját községe körében bír." /II. 347./

A községek, tartományok nem homogén egységek, e keretek között is az egyéni érdekek, nézetek kapcsolódnak össze, illetve kerülnek szembe egymással. Az érdekegyeztetések, érdekütközések napi folyamatában sajátíthatja el az egyén az egyéni szabadságok társadalmi érintkezési formáit, s ezzel válik képessé az egyéni érdekekben meglevő közös érdekek felismerésére és képviselésére a politikai szférában is.

"Egyetlen eszköz valamely népet politikai szabadságra nevelni: a községi autonómia."

/ 11.329./

Eötvös politikai elméletének összegzéseként így egészíthető ki és épülhet egymásra az egyéni szabadság és a politikai szabadság programja.